

מבוא

שרף חסאן, מנהל מחלקת חינוך, האגודה לזכויות האזרח

חינוך נגד גזענות

חינוך נגד גזענות הוא אחד התחומים החדשים בחינוך לדמוקרטיה ולזכויות אדם, שמהווה מרכיב מרכזי בחינוך לאזרחות במדינות שמטפחות את התרבות הדמוקרטית בתוכן. בחלק מהספרות המקצועית מופיע החינוך נגד הגזענות כזרם יותר ביקורתי במסגרת החינוך לרב-תרבותיות; בחלק אחר הוא מוצג כתחום אלטרנטיבי, המבקר את החינוך לרב-תרבותיות. זאת, בשל זיהויו של האחרון עם תפיסות ליברליות העוסקות בטיפול בסימפטומים התרבותיים של בעיית הגזענות, ולא במקורות התופעה, המושרשים במבנה החברתי. החינוך נגד הגזענות מושפע רבות מגישות בפדגוגיה ביקורתית² ומהשיח הציבורי והאקדמי הקשור למאבקים של מיעוטים ועמים נגד דיכוי, הדרה וקולוניאליזם, וכן ממאבקים מעמדיים, פמיניסטיים ועוד. חינוך נגד גזענות, כמו כל חינוך אחר, הוא חינוך פוליטי, משום שהוא מקדם אג'נדה חברתית למאבק בגזענות.³

חינוך נגד גזענות מתמקד בהתמודדות חינוכית בתופעת הגזענות, ורואה בתופעה זו סכנה לחברה האנושית ואסון לדמוקרטיה. הוא לא מסתפק בחינוך לערכי דמוקרטיה, סובלנות ורב-תרבותיות באופן כללי, אלא מעלה את הגזענות בחברה לסדר היום החברתי והחינוכי, ומלמד אותה לעומק, הן בהקשר ההיסטורי והעכשווי בחברות שונות, והן בהקשר המקומי על כל מעגליו: האישי, הבית ספרי, הקהילתי והחברתי הרחב; כל זאת, מתוך הכרה שמהלך זה הכרחי כדי לטפל באופן אמיץ, ישיר ואפקטיבי בתופעה קשה זו. חינוך נגד גזענות יכול להיכלל בכל מרכיבי התהליך החינוכי בבית הספר: תוכניות הלימוד במקצועות השונים, האקלים הבית ספרי, החינוך החברתי, התמודדות עם גילויי גזענות בכיתה ובבית הספר ופעילויות חווייתיות ואקטיביסטיות למיגור תופעת הגזענות.

חינוך נגד גזענות עשוי להיות משמעותי במידה שהוא נעשה כחלק מתהליך הוליסטי לחינוך לערכי דמוקרטיה; ככזה, הוא יכול התייחסות למרכיבים קוגניטיביים, רגשיים והתנהגותיים של הלומדים, וישתלב בכל מרכיבי התהליך החינוכי במערכת החינוך, לרבות תוכניות הלימודים הסמויה, דהיינו מכלול הערכים והמסרים שמקבל התלמיד במרחב הבית ספרי.⁴ חינוך נגד גזענות מתחיל מהגיל הרך ונמשך עד הגיל הבוגר, תוך עירוב הורים וסוכני שינוי וסוציאליזציה אחרים בקהילה, כמו תנועות נוער, מוסדות תרבות וספורט ואמצעי תקשורת מסורתיים וחדשים. ככל שהתוכניות החינוכיות יהיו רחבות, הוליסטיות ומתמשכות יותר, הסיכוי להשפעתן גדל.⁵

1. בן ג'לון, ט. (1998). הגזענות כפי שהסברתי לבתי. תל אביב: בבל, עמ' 18.

2. גור זיו, ח. (2013). פדגוגיה ביקורתית-פמיניסטית וחינוך לתרבות של שלום. תל אביב: מכון מופ"ת. עמ' 20: "חינוך ביקורתי עוסק בחתירה לקראת שינוי והומניזציה של בני אדם באמצעות דיאלוג. הוא עוסק בשאלות של שוויון ואי-שוויון בחברה ובחינוך, בדרך שבה מערכת החינוך ממסללת ילדים לתוך הריבוד המעמדי, החברתי, המגדרי, האתני, הלאומי והגזעי שאליה נולדו. חינוך ביקורתי עוסק ביצירת מודעות לחלוקת הכוח בחברה ולארגון, להטיה שלו בחינוך, להבנה מי שולט ולאילו מטרה".

3. להרחבה בנושא ראו:

Keheo, J. W. and E. Mansfield. "The Limitation of Multicultural Education and Anti-Racist Education". In: CASLT, Multicultural Education – The State of the Art. Report No 1, pp. 3-8, <http://www.caslt.org/pdf/limitations.pdf>; Epstein, D. (1993). *Changing Classroom Cultures – Anti-Racism, Politics and Schools*. London: Trentham Books; Wayne, A. (ed). (2009). *Rethinking Our Classrooms, Volume 1: Teaching for Equity and Justice*. Milwaukee: Rethinking Schools Press; Rezai-Rashti, G. (1995). "Multicultural Education, Anti-Racist Education, and Critical Pedagogy: Reflections on Everyday Practice". In: Roxana Ng., P. Staton & J. Scane (eds). *Anti-Racism, Feminism and Critical Approaches to Education*. London: Bergin and Garvey. pp 3-19.

4. להרחבה בעניין זה, ראו: זלמנסון לוי, ג., "מושגים מרכזיים בפדגוגיה ביקורתית", ספרית הבית, אתר המרכז לפדגוגיה ביקורתית בסמינר הקיבוצים, <http://www.criticalpedagogy.org.il>.

5. Apple, M. W. (1982). *Education and Power*. London: Routledge and Kegan Paul.

6. תיאור זה מתבסס על הניסיון רב-השנים של מחלקת החינוך באגודה לזכויות האזרח בחינוך לערכי דמוקרטיה, ושאוּב מתיאוריות מגוונות בתחום החינוך הערכי בכלל והביקורת בפרט, ממטרות החינוך באמנות בינלאומיות לזכויות האדם ולזכויות הילד, ומניסיון של ארגונים שונים הפועלים בארה"ב, קנדה ואוסטרליה, כמו:

Education Action: Toronto; Community and Race Relations Committee of Peterborough (CRRC).

ראו גם את המחקרים ההשוואתיים במסגרת פרויקט "Tolerance" האירופי, ואת דוח ההערכה של אוניברסיטת מרדוק באוסטרליה: "Anti-Racism – What Works?", שהוכן עבור "Office of Multicultural Interests". בהתאמה: <http://www.ces.uc.pt/projectos/tolerance/>; http://www.omi.wa.gov.au/resources/clearinghouse/antiracism_what_works.pdf.

אי אפשר לעסוק בחינוך נגד גזענות מבלי לדון בהגדרת המושג "גזענות". קיימות שתי גישות מרכזיות: הראשונה מתבססת על הגזענות הביולוגית הקלאסית, שמייחסת נחיתות לבני אדם מקבוצות עם מאפיינים ביולוגיים מסוימים. הגישה השנייה סוציולוגית בעיקרה: נקודת המוצא שלה שגזע הוא דבר מדומיין, שלא קיים במציאות הממשית, על כן מצדדי גישה זו משתמשים במונח "הגזעה" לתיאור תופעת הגזענות. גזענות מוגדרת לפי גישה זו לא רק על-פי מאפיינים ביולוגיים. היא כוללת ייחוס של נחיתות לקבוצות שונות גם על רקע מאפיינים כלליים כמו: לאום, מגדר, דת, אורח חיים, נטייה מינית וכו'. בעשורים האחרונים יש נטייה לשימוש בהגדרות המרחיבות של תופעת הגזענות: הדבר בא לידי ביטוי באמנת האו"ם בדבר ביעור כל צורות הגזענות והאפליה, ובחוק למניעת ההסתה הגזעית בישראל⁶. פרופ' יהודה שנהב מציע להגדיר את הגזענות כדלקמן: "ייחוס של נחיתות לאדם או לקבוצה, על בסיס של תכונות סטריאוטיפיות שמנסחות בשפה ביולוגית, חברתית או תרבותית. בשיח גזעני נתפסות תכונות אלו כנחותות, כבלתי משתנות וכמהותיות לאותה קבוצה"⁷.

המצדדים בחינוך נגד גזענות בעולם נוטים לאמץ הגדרות הנגזרות מגישות סוציולוגיות מרחיבות. הסיבה העיקרית לכך נובעת מהעיסוק של חינוך זה בסוגיות של יחסי כוח, הבנייה חברתית של אפליה וגזענות, התפתחויות במדעי החברה, מיסוד תופעת הגזענות נגד קבוצות מוחלשות שלא מאופיינות על-פי קווי אפיון ביולוגיים והתערורות והמאבקים נגד תופעה זו. חשוב לציין שההתייחסות להגדרה הוא נושא משמעותי בכל תוכנית חינוכית שעוסקת בגזענות. לשיתוף התלמידים בדיון בדילמות סביב הגדרת המושג גזענות ערך חינוכי רב, ותרומה אדירה להבנת התופעה.

חינוך נגד גזענות הוא חינוך לערכים אוניברסליים, השוללים את הגזענות באשר היא בכל מקום ובכל חברה אנושית. צמצום החינוך נגד גזענות לעיסוק מגמתי בגזענות המופנית נגד קבוצה אחת, תוך התעלמות מקיומה נגד קבוצה אחרת באותו חברה - במיוחד אם מדובר בקבוצות מיעוט מוחלשות - עלול להוביל לחיזוק תפיסות גזעניות אצל התלמידים. זאת, משום שיש בכך העברת מסר סמוי, ולפעמים גלוי, של סטנדרטים כפולים ביחס לקבוצות שונות. חשוב לזכור שגישות גזעניות אינן מכירות בגבולות: לא במקרה בני אדם שיש להם תפיסות עולם גזעניות נגד מי שלא נכלל בקבוצת ההשתייכות שלהם, מחזיקים גם בגישות ובהתנהגויות גזעניות נגד "האחר" שבתוך הקבוצה שלהם.⁸

התפתחות החינוך נגד הגזענות באה כתגובה להתרחבות תופעת הגזענות במדינות שונות בעולם, במיוחד במדינות הגירה, לאור המגבלות של החינוך לרב-תרבותיות בהתמודדות עם גילויי תופעה זו,⁹ ונוכח כישלונן של גישות צרות, המתמקדות בהכרה שטחית עם "האחר".¹⁰ חינוך נגד גזענות הוא ביקורתי מעצם הגדרתו, משום שהוא מקשר בין תופעת הגזענות לבין יחסי הכוח במבנה החברתי-כלכלי-פוליטי בחברה האנושית: לפי תפיסה זו בני אדם לא נולדים גזענים, אבל תהליכי סוציאליזציה חברתיים, הקשורים למבנה החברתי, הפוכים אותם לכאלה. חינוך זה מבקש לעורר מודעות למקורות המבניים של הגזענות בחברה ולעודד אקטיביזם אזרחי ששוואף לשינוי חברתי ומוסדי, על מנת לטפל באופן יסודי בשרש הבעיה ולא רק בגילוייה. בהתאם לכך, החינוך נגד הגזענות אינו מקבל את ההנחות הליברליות בדבר יכולתה של מערכת החינוך לתקן לבדה את העוולות של המבנה החברתי, אלא רואה בחינוך את אחת הזירות החשובות שבהן מתחולל המאבק על הצדק החברתי, זכויות האדם והדמוקרטיה בחברה. מאבק יעיל ואפקטיבי נגד גזענות מתרחש בעת ובעונה אחת גם בזירות חברתיות נוספות: פוליטיקה, כלכלה, חברה אזרחית, אקדמיה, תרבות, וספורט. אולם, בלי פעילות משמעותית נגד גזענות בזירת החינוך, המערכה נגד גזענות בחברה תהיה חלשה.

6. באמנת האו"ם משנת 1966 מוגדרת הגזענות כדלקמן: "כל הבחנה, הוצאה מן הכלל, הגבלה או העדפה המיוסדים על נימוקי גזע, צבע, ייחוס משפחתי, מוצא לאומי או אתני, שמגמתם או תוצאתם יש בהם כדי לסכל את ההכרה, ההנאה והשימוש ולפגום בהכרה, בהנאה או בשימוש על בסיס שווה של זכויות האדם וחירויות היסוד בחיים המדיניים הכלכליים, החברתיים, התרבותיים, או בכל תחום אחר בחיי הציבור". לפי תיקון משנת 1986 לחוק איסור הסתה לגזענות, שבוצע על רקע הניסיון למגר את תופעת הכהניזם, "גזענות - רדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה, עוינות או אלימות, או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה, והכל בשל צבע או השתייכות לגזע או למוצא לאומי-אתני" (סעיף 144 לחוק העונשין, תשל"ז-1977).
7. ראו את מאמרו של פרופ' יהודה שנהב, "מהי גזענות?" בספר זה; וכן שנהב, י. ו. יונה (2008). "מבוא: גזענות מהי". בתוך שנהב, י. ו. יונה (עורכים). גזענות בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 13-46.
8. ראו את שני המאמרים של מרסלו וקסלר בספר זה, עמ' 23.

9. Mansfield, E. and J. Kehoe (1994). "A Critical Examination of Anti-Racist Education". *Canadian Journal of Education* 19(4), pp. 418-430; Gill, D. B. Mayor & M. Blair (eds) (1992). *Racism and Education: Structures and Strategies*. London: Sage Publications; Pettman C. J. (1986). "Multiculturalism and Anti-racism Education". Center for Multiculture Education, University of London, Institution of Education and Australian Studies Center. Working Paper No. 7: pp 29-46; Epstein, D. (1993). *Changing Classroom Cultures - Anti-racism, Politics and Schools*. London: Trentham Books.

10. על בעייתיות השימוש במונח "אחר" בחינוך לרב-תרבותיות ולסובלנות, ראו: פרי, פ. (2007). "מבוא - חינוך בחברה רבת-תרבות, פלורליזם ונקודות מפגש בין סטעים תרבותיים", בתוך: פרי, פ. (עורכת). חינוך בחברה רבת-תרבות. עמ' 9-26. ראו גם באותו ספר: יונה, י. "חינוך רב-תרבותי בישראל: אתגרים וקשיים". עמ' 39-65.

האופי הביקורתי של החינוך נגד הגזענות משתקף גם בשמו: טמונה בו הכרה גלויה שבחברה שבה מתרחש חינוך כזה, קיימת גזענות ברמות שלא מאפשרות התעלמות, ואשר דורשות לפעול "נגדה" - מילה השאובה מעולם המאבקים והמחאה החברתית והפוליטית. מאפיינים אלה של שם התחום מעוררים ברבים אי-נוחות. למרות זאת, מדגישים מובילי התחום בעולם את השם הזה, כדי לבדל אותו מחינוך מסורתי לרב-תרבותיות, לתרום לדה-לגיטימציה של תופעת הגזענות ולעסוק בה בצורה ישירה. השם בא לבטא את המהות הביקורתית, שמייסדי התחום מתגאים בה, ואת והצורך בשינוי חברתי רחב ולא בשינויים קוסמטיים. אי-הנוחות שמעורר השם גורמת לאנשי חינוך רבים להתרחק ממנו, ולחפש טרמינולוגיה "חיובית" יותר, ברוח שתרחיק את האשמה בביקורתיות יתר או בעיסוק בפוליטיקה. נשאלת השאלה: איך ניתן להיאבק בצורה חינוכית בגזענות, ובה בעת להתרחק מעיסוק גלוי בתופעת הגזענות? ואיך ההתחשבות בשיקולי מיסגור, לצורך שיווק התוכניות החינוכיות וקבלתן בקרב ציבורים שונים, לא תסכן את מהות החינוך נגד גזענות ולא תהפוך אותו לעוד תוכנית שטחית של רב-תרבותיות, ששומרת בסופו של יום על הסטטוס קוו החברתי?

סכנה נוספת שיכולה לאיים על הייחודיות של החינוך נגד הגזענות - ועל המאבק בגזענות בכלל - היא הפיכת המונח "חינוך נגד גזענות" לריק מתוכן; זאת, באמצעות שימוש ברטוריקה אנטי-גזענית, שאין בצדה שאיפה ופעולה לשינויים יסודיים בתוכן החינוך ובמבנה המוסדי והחברתי במערכות המדינה. נטייה לשימוש ברטוריקה אנטי-גזענית מתרחבת בעקבות פשעי שנאה גזעניים, שמעלים את בעיית הגזענות לסדר היום החברתי. גילבורן עסק בכך, בתיאורו את השיח הציבורי שהתעורר בבריטניה בעקבות פרסום הדו"ח על רצח הנער השחור סטיבן לורנס בידי לבנים.⁴¹ הוא דן בהרחבה בסכנה שבשימוש במונח "חינוך נגד גזענות" לתיאור חינוך לרב-תרבותיות במובנו המצומצם, מה שעלול לטשטש את המשמעות העמוקה של החינוך נגד הגזענות. גילבורן מדגיש את הצורך בפיתוח מסגרת קונספטואלית עבה, אשר מגדירה בצורה ברורה יותר את מהות "האנטי-גזענות" בכל התחומים. לדעתו, מסגרת כזאת תמנע הפיכת המונח "אנטי-גזענות" לסיסמה ללא תוכן ביקורתי, ותהווה עמוד שדרה תיאורטי, שממנו ניתן לשאוב את העשייה נגד הגזענות בתחומים שונים. הוא מדגיש כי לגזענות יש צורות רבות, ולכן מסגרת ה"אנטי-גזענות" צריכה להיות גמישה ולהתפתח באופן מתמיד, על מנת להתמודד עם האתגרים החדשים.

חינוך נגד גזענות בישראל

למרות ההיקף הרחב של גילויי הגזענות בישראל, השימוש במונח "גזענות" מצומצם מאוד באקדמיה הישראלית,⁴² וכמעט ואינו קיים בתוכניות הלימוד בבתי הספר.⁴³ אמנם בתוכניות ובספרי לימוד קיים דיון רחב בתופעת האנטישמיות נגד העם היהודי, אך זה לא מתרחב לעיסוק מעמיק בתופעת הגזענות בארץ ובעולם.⁴⁴

סיבה מרכזית לכך היא העדר חינוך מעמיק וביקורתי לערכים דמוקרטיים ואוניברסליים במערכת החינוך בישראל.⁴⁵ בשנים האחרונות אף עולים קולות הדורשים את צמצום המהות הדמוקרטית האוניברסלית בתוכנית הלימודים לאזרחות, והדגשת המרכיב האתנו-יהודי של המדינה.⁴⁶ בעניין זה, חשוב לקחת בחשבון ש"הדמוקרטיה הישראלית" מראש אינה מוגדרת בעיני חוקרים ואזרחים רבים כדמוקרטיה אזרחית, כפי

11. סטיבן לורנס הוא נער שחור שנרצח על-ידי קבוצה של נערים לבנים בלונדון בשנת 1993. אחרי מאבק עיקש נפתחה חקירה שבדקה, בין היתר, את התנהלות המשטרה. הדו"ח הסופי של ועדת החקירה חשף שהרצח היה פשע שנאה על רקע גזעני. הדו"ח התייחס לגזענות הממוסדת שבה הייתה המשטרה נגועה בחקירת רצח הנער, וכן לגזענות שבשגרה של מוסדות ציבור שונים. ראו:

Gillborn, D. (2006). "Critical Race Theory and Education: Racism and anti-racism in Educational Theory and Praxis". *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*. 27(1), pp 11-32.

12. ראו את מאמרו של שנהב בספר זה, וכן את המאמרים הבאים מתוך: שנהב, י. ו. יונה (2008). גזענות בישראל: שנהב, י. ו. יונה, "מבוא: גזענות מהי?" (ראו הערה מס' 7 לעיל); הרצוג, ח., א. לייקין וס. שרון. "שיח הגזענות כלפי הפלסטינים אזרחי ישראל כפי שהוא משתקף בעיתונות הכתובה בעברית (1949-2000)", עמ' 48-75; ג'מאל, א. "על תלאות הזמן המוגזע", עמ' 348-380.

13. רוזנברג, ט. (2013). "גזענות ואנטישמיות בתוכניות הלימודים: קונפליקט ואתגר החינוך האזרחי בישראל". בתוך: אבנון, ד. (עורך). חינוך אזרחי בישראל. תל אביב: עם עובד, עמ' 149-178.

14. רוזנברג אף טוען ש"מערכת החינוך, באמצעות הקוריקולום הבית ספרי, תורמת להרחבתו של הפער הניכר בין הרגישות הגבוהה לאנטישמיות ובין הרגישות הנמוכה לגזענות. הדבר נובע משתי מערכות שונות, ולעיתים מנוגדות, המתבטאות באופן הוראתם של מושגים ותופעות אלו בחינוך" (שם, עמ' 180-181).

15. בעניין זה ראו את שני הדו"חות שהוגשו למשרד החינוך: להיות אזרחים - חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, דו"ח של הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר, פברואר 1996; דו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל, בראשות פרופ' גבי סלומון וד"ר מוחמד עיסאווי, ינואר 2009. ראו גם נויברגר, ב. "חינוך ודמוקרטיה בישראל - מבט על", בתוך: לוי, ש. (1992). חינוך פוליטי בבית הספר - דעות והצעות, הסתדרות המורים בישראל, עמ' 33-46; ואת המקורות שבהערה הבאה.

16. להרחבה ראו: גייגר, י. (2013). "קווים לחינוך לאזרחות במדינת לאום יהודית". בתוך: אבנון, ד. (עורך). חינוך אזרחי בישראל, עמ' 85-105; גייגר, י. (2009). לימודי האזרחות בישראל: אינדוקטרינציה חד-כיוונית. ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית; פינסון, ה. (2013). ממדינה יהודית ודמוקרטיה למדינה יהודית נקודה - ניתוח הפרקים החדשים בספר האזרחות "להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטיה", דו"ח שנכתב עבור האגודה לזכויות האזרח בישראל ומרכז דראסאט.

שזו קיימת במדינות ליברליות מערביות: סמוחה, למשל, מגדיר אותה כמשטר של "דמוקרטיה אתנית", אשר מעניק העדפה מובנית לקבוצת הרוב;⁴⁷ יפתחאל מגדיר אותה כ"אתנוקרטיה", שאינה דמוקרטית.⁴⁸ חוקרים אחרים, שרואים את ישראל כדמוקרטיה, מצביעים על חולשות מבניות רבות וסכנות אדירות למרחב הדמוקרטי הקיים בה.⁴⁹

סיבה נוספת קשורה לקושי להשתמש במושג גזענות לתיאור תופעות חברתיות בישראל, בשל השלכות פוליטיות הנובעות מעצם השימוש במושג זה. בהקשר הזה טוענות הרצוג, לייקין ושרון שבמשך הרבה שנים היה "טאבו" על השימוש במושג "גזענות" כקטגורית שיח בישראל, בין היתר בשל "זיהוי החד-משמעי עם מדיניות ההשמדה הנאצית". מאוחר יותר זה קרה בגלל הזיהוי של הציונות עם הגזענות, שבלט בהחלטת האו"ם בשנות השבעים, ואימוץ השיח הפלסטיני בעניין זה על-ידי ארגונים רבים בעולם.²⁰

עמיתי מכון מנדל למנהיגות חינוכית ערכו דו"ח מסכם לתרגיל לימודי קבוצתי, שעסק בהכנת הצעה למערכת החינוך להתמודדות עם גזענות. הדו"ח התייחס לגורמים נוספים לאי-הנוחות שכרוכה בשימוש במונח "גזענות" ולקושי בלהשתמש בו, כמו האיום על תפיסות עולם דתיות ולאומיות בקרב הרוב היהודי, השימוש המניפולטיבי במושג, ועוד.²¹ קשיים אלה הביאו את משתתפי התרגיל להמליץ על הצורך בחשיבה על הגדרה חדשה למונח גזענות, אשר תנטרל את הקשיים הטמונים בשימוש בו, לאור המורכבות של החברה בישראל. המלצה זו משקפת את עומק המשבר והקונפליקט הערכי הקיים בחברה הישראלית. קיים חשש כי שינוי ההגדרה לא יעלים את התופעה, אלא אולי יתרום דווקא ללגיטימציה שלה. רעיון זה עלול גם ליצור מצבים בעייתיים, למשל כאשר תופעה שתוגדר במדינות אחרות בעולם כגזענות, לא תוגדר באותו אופן כשהיא מתרחשת בישראל. ההימנעות מהגדרת תופעות גזעניות כגזענות תפגע במאבק בתופעות אלו ותעניק להם לגיטימציה חברתית.

מחקרים וסקרי דעת קהל שמצביעים ומתריעים על התבססות של גישות גזעניות ואנטי-דמוקרטיות בחברה בישראל, במיוחד בקרב בני נוער וצעירים, אינם דבר חדש. מתחילת שנות השמונים מתפרסמות עמדות ומגמות מדיניות על אודות תפיסות עולם גזעניות ואנטי-דמוקרטיות בישראל.²² גורמים רבים מחזקים את המגמות האלה, במיוחד המשך הכיבוש והסכסוך הישראלי-ערבי, הניצול הכלכלי והמעמדי של הקבוצות המחולשות והפריפריאליות בשוק העבודה, חוסר בחקיקה מקיפה שתבטיח שוויון זכויות מלא לכלל האזרחים, מדיניות "כור היתוך" שהונהגה עם הקמת המדינה והיחס המבטל לתרבות המזרחית, אי ההכרה במיעוט הערבי במדינה, מדיניות האפליה נגדו והעדר ההכרות עם מציאות חייו וההיסטוריה שלו, ועוד.

באמצע שנות ה-80 נדרש משרד החינוך לפעולה חינוכית למיגור התופעה, ונושא החינוך לדמוקרטיה התחיל לתפוס מקום מרכזי בשיח הציבורי והחינוכי. על רקע זה הורחב העיסוק בנושא הדמוקרטיה בתוכניות הלימודים במקצוע האזרחות, שהתעדכנו בשנים 1988-1992. כמו כן, בשנת 1986 הקים משרד החינוך את "היחידה לדמוקרטיה ולדו-קיום", שיזמה תוכניות שונות בנושא החינוך לדמוקרטיה ושיטפה פעולה עם ארגוני החברה האזרחית שעסקו בנושא, שמספרם הלך וגדל עם הזמן. בין התוכניות שאורגנו תחת חסות יחידה זו בלטה תוכנית המפגשים בין תלמידים יהודים לערבים מאמצע שנות השמונים.²³ דו"ח ועדת קרמניצר, שהתפרסם בשנת 1996, המליץ על הרחבת החינוך לערכי הדמוקרטיה במערכת החינוך בישראל.²⁴ למרות מגמות והתפתחויות אלו, העיסוק בגזענות בתוכניות חינוכיות של משרד החינוך ושל החברה האזרחית נותר מצומצם מאוד.²⁵

17. סמוחה, ס. (2000). "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית?". סוציולוגיה ישראלית (2), עמ' 565-630.

18. יפתחאל, א. (2000). "אתנוקרטיה, גאוגרפיה ודמוקרטיה". אלפיים (49), עמ' 78-105.

19. ראו למשל מאמריו של בנימין נויברגר: "חינוך ודמוקרטיה בישראל - מבט על". בתוך: לוי, ש. (1992). חינוך פוליטי בבית הספר - דעות והצעות, הסתדרות המורים בישראל, עמ' 33-46; "דמוקרטיה עם ארבעה כתמים" (1999), פנים (9), עמ' 104-108.

20. הרצוג, לייקין ושרון (פרטים בהערה 12), עמ' 57; הערה 6 בעמ' 60.

21. "גזענות: התמודדות? הצעות למערכת החינוך". (2014). מסמך מסכם לתרגיל קבוצתי של עמיתי מחזור כ"ב של מכון מנדל למנהיגות חינוכית. להרחבה ראו מזרחי, נ. (2014). "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולות החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל". מעשי משפט, כרך ד', עמ' 51-74. המאמר דן במגבלות השיח הליברלי והאוניברסלי בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות בישראל.

22. ראו צדקיהו, ש. (1988). חברת התלמידים וחינוך לדמוקרטיה. ירושלים: קו וכתב; איכילוב, א. (1993). חינוך לאזרחות בחברה מתהווה. תל אביב: ספריית פועלים; טסלר, ר. (2005). "חינוך אזרחי בחברה לא-אזרחית: מגמה ממלכתית או משחק סקטוריאלי?". פוליטיקה (14), עמ' 25-49; פודה, א. (2002). היסטוריה, זהות וזיכרון: דימויי עבר בחינוך הישראלי. תל אביב: רמות; פינסון, ה. (2006). "בין מדינה יהודית לדמוקרטיה: סתירות ומתחים בתוכנית הלימודים באזרחות". בתוך: אבנון, דן (2006). שפת אזרח בישראל. ירושלים: מאגנס, עמ' 181-200.

23. על הפעילות של מערכת החינוך לקידום "חינוך לדו-קיום", היקפה ומאפייניה, ניתן ללמוד ממפקד רחב היקף שביצע מכון סאלד בשנת 1990 ב-2,216 בתי ספר בחינוך הממלכתי היהודי והערבי (לרבות בממלכת-דת), עבור היחידה לדמוקרטיה. ראו רזאל, ק. ויא. כ"ץ (1994). חינוך לדו-קיום בין יהודים לערבים אזרחי ישראל בבתי-הספר בארץ. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.

24. להיות אזרחים - חינוך לאזרחות לכלל תלמידי ישראל, דו"ח של הוועדה בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר, פברואר 2006.

25. בחומרים רבים שעסקו בחינוך לדמוקרטיה כמעט ולא הייתה התייחסות לתופעה הגזענית. בחלק קטן היה עיסוק נקודתי בהיבט מסוים של התופעה. כך, למשל, ספר רחב שכולל סדרת מערכי שיעור המיועדים לתלמידי תיכון, מקדיש יחידה אחת בפרק שעוסק ב"דילמות ערכיות: חופש ביטוי מול ערכים אחרים", לדיון בגבולות הסובלנות לביטויים גזעניים בדמוקרטיה. ראו רחף, א. (2006). ציפור הנפש של הדמוקרטיה - חופש ביטוי וגבולותיו. המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן קונרד אדנאואר, עמ' 204-224.

השימוש במונח גזענות בהקשר החינוכי התרחב בשנים האחרונות, לאחר שבירת הטאבו החברתי והשימוש הגובר במונח בשיח הציבורי והאקדמי. עליית שכיחותם של גילויי הגזענות בחברה בישראל, לרבות בתוך כותלי בתי ספר,²⁶ והלגיטימציה החברתית לגישות גזעניות ואנטי-דמוקרטיות בקרב בני נוער וצעירים בישראל,²⁷ הגדילו את הציפיות ואת הדרישות ממשד החינוך למעשה חינוכי רחב למיגור התופעה. דרישות כאלה הופנו, בין היתר, על ידי הורים, האגודה לזכויות האזרח בישראל, וארגונים אחרים בחברה האזרחית. אחת ההצעות של האגודה לזכויות האזרח למערכת החינוך הייתה לציין את היום הבינלאומי לביעור האפליה הגזעית, כצעד ראשוני שיתרום להעלאת נושא הגזענות לסדר היום החינוכי.²⁸ הצעה זו זכתה ליישום בשנת 2011, כשהמטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים התחיל לציין את היום הזה במערכת החינוך. בנוסף לפעילות של המטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים הופעלו בשנים האחרונות תוכניות נוספות לחינוך לסובלנות ול"קבלת האחר" על-ידי משרד החינוך, והוצעו למורים חומרים שהשתמשו במושג גזענות והתייחסו לתופעה.²⁹ לקראת פתיחת שנת הלימודים 2014-2015, הכריז משרד החינוך על כוונתו להרחיב את התוכניות למאבק בגזענות במערכת החינוך, בהובלת המטה לחינוך אזרחי ולחיים משותפים.³⁰ על אף ההתפתחויות האלה, החינוך לערכי דמוקרטיה בכלל, והחינוך נגד גזענות בפרט - סובל ממגבלות מבניות רבות. הסעיף הבא ידון בחלק מהן.

החינוך לערכי דמוקרטיה בישראל ומגבלותיו

חרף אותן יוזמות של משרד החינוך מאמצע שנות ה-80 למיגור מגמת ההידרדרות בערכי הדמוקרטיה והתעצמות הגישות הגזעניות בקרב בני נוער בישראל, לא נעצרה המגמה של התגברות הגזענות. ברור שמערכת החינוך אינה הגורם היחיד שצריך לטפל בתופעה זו, וטיפול יסודי דורש שינוי תפיסתי כולל בחברה בישראל; עם זאת, בלי התגייסות מערכת החינוך, יהיה קשה מאוד ואף בלתי אפשרי להתמודד עם תופעת הגזענות בחברה.

מציאות זו מחייבת הערכה ביקורתית ואמיצה הן לתפיסה החינוכית שמנחה את משרד החינוך, והן לתוכניות הקיימות ולמידת האפקטיביות שלהן בחינוך לערכי דמוקרטיה ונגד תפיסות גזעניות. כבר מתחילת שנות ה-90 היו בידי משרד החינוך מחקרים שניתן ללמוד מהם על חולשות רבות שיש לחינוך לערכי דמוקרטיה ולחיים משותפים בארץ;³¹ המלצות רבות בעניין זה נכללו בדו"חות של ועדות ציבוריות שהקים משרד החינוך עצמו, אולם אלה לא יושמו.³² אסתפק במאמר זה בהצבעה על שש בעיות מבניות, המהוות מכשול בבואנו לחנך בישראל לערכי דמוקרטיה בכלל, ונגד גזענות בפרט:

א. העדר תוכניות רחבות, מתמשכות ומחייבות לכלל המערכת: רוב הפרויקטים שהוצעו מאז הקמת היחידה לחינוך לדמוקרטיה באמצע שנות השמונים, הן תוכניות קצרות טווח שאינן מחייבות את כלל מערכת החינוך. מספר בתי הספר שבחרו תוכניות כאלה קטן מאוד; בחינוך הממלכתי-דתי ובחינוך העצמאי (חרדי) תוכניות חינוך לדמוקרטיה שמתייחסות לחיים משותפים בין יהודים לערבים - כמעט ואינן קיימות. המשאבים המועטים המוקדשים לתחום זה קטנים ואף זניחים. כידוע, השפעתן של תוכניות חד-פעמיות וקצרות טווח מוגבלת מאוד, אם הן לא נעשות במסגרת תהליך רחב ומתמשך, שבמרכזו המורים בבית הספר. הצורך בתוכניות רחבות ומקיפות, ובהגדלה משמעותית של המשאבים המופנים לתחום החינוך לערכי דמוקרטיה ונגד גזענות גדול במיוחד, בשל ההפרדה בין יהודים לערבים במערכת החינוך, קיום הזרמים השונים בחינוך היהודי והתחזקות מגמות ההפרדה והביזור במערכת החינוך.³³

26. ראו למשל קשתי, א. הארץ, "למה מערכת החינוך לא יכולה ולא רוצה להתמודד עם שנאת האחר", 17.8.14, <http://www.haaretz.co.il/news/education/premium-1.2406862>. המאמר מציג את עבודת המחקר של ד"ר עידן ירון ופרופ' יורם הרפז, שמתייחסת לגילויי גזענות בבתי ספר.

27. ראו את הפרק שעוסק ב"חינוך לזכויות אדם ולדמוקרטיה וחופש אקדמי" בדוח על מצב הדמוקרטיה בישראל, 2010: <http://www.acri.org.il/education/2010/09/01/education-chapter-in-democracy-report>.

28. הסבר לגבי היום הבינלאומי לביעור האפליה הגזעית ראו בפרק "חינוך חברתי: שפע הזדמנויות לחינוך נגד גזענות", עמ' 97.

29. ראו למשל התוכנית "האחר הוא אני", שהופעלה בשנתיים האחרונות במערכת החינוך: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/ui/>.

30. ראו בעניין זה את הפנייה של האגודה לזכויות האזרח לשר החינוך, הרב שי פירון, ואת תגובת משרדו: "האגודה לשר החינוך: יש לבנות תכנית כוללת לחינוך נגד גזענות", 14.8.14, <http://www.acri.org.il/he/32500>.

31. בן-סירא, ז. (1990). הדמוקרטיה והתלמידים בחינוך העל-יסודי היהודי: ירושלים: משרד החינוך והתרבות (המחקר הוזמן ומומן על ידי לשכת המדען הראשי במשרד החינוך); רזאל, ק. ויא. כ"ץ (1994). חינוך לדו-קיום בין יהודים לערבים אזרחי ישראל בבתי-הספר בארץ (ראו הערה 23 לעיל).

32. למשל המלצות בדו"ח של ועדת קרמניצר משנת 1996, ודו"ח חינוך לחיים משותפים של ועדת סולמון-עיסאוי (ראו הערה 15 לעיל).

33. להרחבה על ההפרדה והבידול במערכת החינוך ראו: כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל. (2005). התוכנית הלאומית לחינוך (דו"ח ועדת דוברת); סבירסקי, ש. ונ. דגן-בוזגלו (2009). בידול, אי שוויון ושליטה מתרופפת. תל אביב: מרכז אדוה; אבנון, ד. (2013). "מבוא: חינוך אזרחי בישראל". בתוך: אבנון, ד. (עורך). חינוך אזרחי בישראל, עמ' 11-29. ראו גם: וולצר, מ. (2007). "חינוך, אזרחות ורב תרבותיות". בתוך: פרי, פ. (עורכת). חינוך בחברה רבת תרבותיות, עמ' 28-37; גביזון, ר. (2006). "בית הספר היסודי בנווה שלום / ואחת אל-סלאם: לקחים למערכת החינוך". בתוך: אבנון, ד. שפת אזרח בישראל. ירושלים: מאגנס, עמ' 141-160.

ב. העדר לימוד משמעותי על תופעת הגזענות: במערכת החינוך חסר גוף ידע רחב שעוסק בתופעת הגזענות, ומועבר כחלק מתוכנית הלימודים המחייבת לכלל התלמידים. המושג גזענות כמעט ולא קיים בתוכניות ובספרי לימוד, גם לא במקצוע האזרחות. בשנים האחרונות מוצעים חומרים ותוכניות לפעילויות חברתיות בנושא זה, אך הם לא נחשבים מחייבים, והיחס אליהם לא דומה לזה שמקבל חומר שנמצא במקצועות הלימוד ונדרש לבחינה. ידוע גם על מאמץ להכין חומרים חדשים על תופעת הגזענות במסגרת מקצוע הסוציולוגיה, אך מקצוע זה נלמד רק בחלק מבתי הספר בחטיבה העליונה, ולא מיועד לכלל התלמידים. כהשוואה, במדינות אחרות בעולם, כמו בריטניה, קנדה ואוסטרליה, תופעת הגזענות נלמדת כחלק מתוכנית הלימודים.³⁴

ג. העדר חינוך לערכי דמוקרטיה ונגד גזענות בכלל מקצועות הלימוד: כלל תוכניות הלימוד, למעט מקצוע האזרחות וחלק ממקצועות מדעי החברה, לא שואפות בצורה מספקת לחינוך לערכי דמוקרטיה והתמודדות עם תופעת הגזענות; חלק מספרי הלימוד אף כוללים ביטויים וחומרים שדווקא מחזקים דעות קדומות. בחלק מהתוכניות ומהספרים שנוגעים בעניין הרב-תרבותי, הדבר נעשה לפי תפיסה צרה ולפעמים בעייתית: מבלי לגעת במורכבויות שבחברה בישראל, ובלי לשקף את הקבוצות השונות בצורה שוויונית והוגנת, תוך התייחסות לנרטיבים ולשאלות של זהות באותן קבוצות.³⁵ מעבר לתוכניות הלימוד, קיימת התפיסה השלטת במערכת, שתפקידם של מורים מקצועיים הוא להעביר חומר ולהכין לבחינות, ולא תפיסה שרואה בכל מורה - לכלל מקצוע לימודים - מחנך לערכים. בהמשך לתפיסה זו, בתי ספר ומורים מוערכים בעיקר על סמך הישגים בבחינות השונות, ופחות על בסיס חינוך לערכי דמוקרטיה וחינוך נגד גזענות.

ד. העדר חשיפה במערכת החינוך למיעוט הערבי-פלסטיני ולנרטיבים שלו: תוכניות הלימוד בחינוך העברי אינן מחנכות להכרת האוכלוסייה הערבית, מציאיות חייה והנרטיבים ההיסטוריים שלה. תלמידים יהודים לא לומדים על הזיקה של התלמידים הערבים לארץ ועל המדיניות שממשלות ישראל לדורותיהם נקטו כלפי האזרחים הערבים. בנוסף, למידת השפה הערבית עדיין אינה חובה, ואין לה אותו מעמד שיש לשפה העברית בבתי ספר ערביים. כאשר מתקיימת הוראה של השפה הערבית, חלק מהמניעים לכך נובעים מתפיסות ביטחוניות ולא מתפיסות דמוקרטיות.

ה. העדר חינוך לזהות ערבית בחינוך הערבי: במטרות החינוך הממלכתי יש סעיפים שמדברים על "לחנך אדם להיות אוהב אדם, אוהב עמו ואוהב ארצו, אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו". למרות זאת, תלמיד ערבי עדיין לא לומד מספיק על זהותו הלאומית, והחינוך בחברה הערבית לא נותן מענה לצרכים של החברה הערבית כפי שהיא מגדירה אותם. הדבר בעייתי במיוחד במצב שבו תוכניות לימוד לערבים מדגישות את "האחר" היהודי. מצב זה יוצר פרדוקס: הערבים לומדים על יהודים, אך לא לומדים מספיק על עצמם. לעומת זאת, היהודים לומדים על עצמם, ומעט מאוד על ערבים. חוסר ההדדיות, והעדר תכנים הקשורים לזהות הערבית, משאירים הרבה כעס וחלל ריק ערכי בחינוך הערבי, בקרב מורים ותלמידים כאחד. הללו לא תורמים לקידום חינוך לערכים דמוקרטיים ולתפיסת עולם של חיים משותפים על בסיס שוויון מלא וכבוד הדדי. מדיניות החינוך בישראל כלפי המיעוט הערבי בישראל נגזרת מהמדיניות הממסדית הכוללת כלפי מיעוט זה: מדינת ישראל עדיין לא מכירה בצורה פורמלית בערבים כמיעוט לאומי, ומערכת החינוך לערבים היא חלק ממדיניות הפיקוח והשליטה הנהוגה כלפי האוכלוסייה הערבית.³⁶ מדיניות זו מערימה קשיים וחסמים נוספים בפני חינוך ביקורתי בבתי ספר ערביים.

ו. העדר הכשרה מתאימה למורים בהתמודדות עם גילויי גזענות בכיתות: רוב התוכניות הקיימות מכשירות את המורה ללמד מקצוע מסוים, מתעלמות מהכשרתו לחינוך לערכים דמוקרטיים ולחשיבה מורכבת, וכמעט ואינן כוללות הכשרה להתמודדות עם גילויי גזענות ולניהול דיונים בסוגיות שנויות במחלוקת. בחלק גדול מהמקרים, המורים נמנעים מדיונים כאלה בשל חששם כי התלמידים יטענו לאי-ניטרליות של המורים וכי אין למורים מספיק כלים לניהול הדיון ולמתן תשובה חינוכית; במקרים מסוימים המורים יעדיפו שלא לקיים דיונים כאלה משום שאין מספיק תמיכה, עידוד וגיבוי לכך מהמערכת. התמודדות עם התנהגות ואמירות גזעניות ואנטי-דמוקרטיות מצד תלמידים צריכה להיות חלק בלתי נפרד מהעבודה של כל העוסקים

34. ראו סקירת ספרות שהוכנה עבור האגף לתוכניות לימוד במשרד החינוך: מצר, ד. ו. רוזן. (2009). החינוך לאזרחות בתוכניות לימודים בחמש מדינות נבחרות. משרד החינוך והאוניברסיטה הפתוחה.

35. ראו דרישות שונות שעולות מפעילים מזרחים, הנוגעות גם למערכת החינוך. למשל יונה, י. נעמן וד. מחלב (עורכים). (2007). קשת של דעות - סדר יום מזרחי לחברה בישראל. ירושלים: ספרי נובמבר.

36. להרחבה ראו: אלחאג', מ. (1995). חינוך בקרב הערבים בישראל - שליטה ושינוי חברתי. ירושלים: מאגנס ומכון פלורסהיימר למחקר מדיניות; אגבאריה, א. וי. ג'בארין (2013). "דוחות קבורים: השלכות הפוליטיקה של הזלזול על החינוך הערבי בישראל". בתוך: אבנון, ד. (עורך). חינוך אזרחי בישראל, עמ' 106-146; אבו עסבה, ח. (2007). החינוך הערבי בישראל: דילמות של מיעוט לאומי. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות; ג'בארין, י. (2013). "על הזכות להשפיע על החינוך בהקשר של המיעוט הערבי-הפלסטיני בישראל". בתוך: אגבאריה, א. (עורך). הכשרת מורים בחברה הפלסטינית. נצרת ותל אביב: מרכז דראסאט ורסלינג, עמ' 49-76.

בחינוך, וניתן אף לראות "אירועים גזעניים" כהזדמנות חינוכית ללמידה משמעותית בחינוך נגד גזענות. העדר התייחסות ותגובה מצד אנשי חינוך לאמירות ולאירועים גזעניים - במיוחד כאלה שקורים במהלך השיעור - עלולה לחזק את תפיסות העולם הגזעניות ולהעניק לגיטימציה חברתית לתופעה מסוכנת זו.

המצב הרצוי

התגברות על החסמים המבניים שמגבילים את החינוך לערכי דמוקרטיה ונגד גזענות ומחלישים אותו, תאפשר תרומה אדירה לחיזוק החינוך נגד גזענות בישראל. במקום המצב הקיים, יש לשאוף לחינוך המבוסס על תהליך מקיף ומתמשך, שמתחיל בגיל הרך וממשיך עד שלבי ההכשרה האקדמית והמקצועית, וכולל את כל התלמידים במערכת החינוך על כל "זרמיה", ואת כל מרכיבי התהליך החינוכי בבית הספר. התפיסה החינוכית צריכה להתבסס על הכרה באדם - כל אדם - כבעל זכויות שוות, ולהכיר בזכויות השוות של המיעוט הערבי בישראל. במציאות של סכסוך לאומי מתמשך, חינוך זה צריך לשאוף לחשיפת התלמידים לנרטיבים שונים ולמידע אובייקטיבי - גם אם הוא לא מתיישב עם הגישה ההגמונית, לעידוד חשיבה ביקורתית ולצריכה נבונה של תקשורת. לבית הספר תפקיד מרכזי לא רק כלפי תלמידיו אלא גם כלפי הסביבה והקהילה שבה הוא פועל, ובמיוחד בקרב ההורים. תהליך חינוכי שמתואם עם ההורים ומשתף אותם יכול לתרום מאוד בגיוסם למאמץ החינוכי למאבק בגזענות.³⁷

במרכז תהליך חינוכי זה עומדים מורים ומורות בעלי מודעות חברתית ופוליטית רחבה, המודעים לתפקידם המשמעותי בחינוך לערכי דמוקרטיה ובמאבק בגזענות, בעלי כלים חינוכיים להתמודדות עם גישות והתנהגויות אנטי-דמוקרטיות וגזעניות, ואשר נהנים מגיבוי, מתמיכה ומעידוד המערכת בעשייה חינוכית מסוג זה. תפקידם של ארגוני החברה האזרחית שעוסקים בחינוך לערכי דמוקרטיה הוא לחזק את המורים והמורות בעבודתם מול התלמידים, ולא להחליפם. פעילויות של ארגונים כאלה שמתקיימות ישירות עם התלמידים עלולות לחזק את המסר שמורים מקצועיים לא עוסקים בחינוך ערכי; המסר שמביאים הארגונים עלול להיתפס כלא חשוב, כי הוא חלק מפעילות חיצונית, אינו חלק אינטגרלי מהתהליך החינוכי ומתוכנית הלימודים, ואינו בא מהצוות החינוכי של בית הספר, שנמצא בקשר מתמיד עם התלמידים לאורך שנת הלימודים. האופי קצר הטווח של פעילויות ארגוני החברה האזרחית במערכת החינוך מחזק את החששות האלה.

המורים/ות ותפקידם במערכת נגד גזענות

שינויים מבניים עמוקים, מהסוג המתואר בסעיף הקודם, אשר יבטיחו אימוץ מדיניות כוללת לחינוך נגד גזענות בישראל, לא יכולים להתרחש לבדם. זה סיפור של מאבק ארוך טווח, שמורים ומורות בעלי תודעה חברתית ביקורתית הם חלק מרכזי ממנו. בניגוד לגישות סטרוקטורליות, השוללות את הסיכוי לפדגוגיה ביקורתית בצל מערכת הערכים ההגמוניים בחברה והמבנה החברתי והמוסדי שמבטא אותה, הגישה העומדת מאחורי ספר זה מאמינה בקיום אפשרויות רבות לחינוך משחרר, על אף הלחצים והחסמים המבניים המקשים על קיומו.

גישה זו מתבססת גם על החופש היחסי שיש למורים בעבודתם החינוכית: מורים ומורות הם בני אדם, שיש להם חופש רב לבחור את החינוך שהם מעבירים לתלמידים. על פי פרייה, מורים יכולים לקחת חלק בשחרור התלמידים מההשפעה של אידיאולוגיות בעייתיות ולהעצים אותם. החינוך כמשחרר תורם לנקודת מבט חלופית לגישות הגמוניות על המצב הקיים, הן ברמת המקרו והן ברמת המיקרו.³⁸

בהמשך לכך, תיאורטיקנים וחוקרים מייחסים חשיבות רבה לתפיסת תוכנית הלימודים על ידי המחנכים. הם עושים אבחנה בין תוכנית הלימודים הפורמלית, תוכנית הלימודים הסמויה ומערכת הערכים של המורים. אבחנה זו מצביעה על אפשרויות שונות להשפעת המורה על התהליך החינוכי. לדעתם של חוקרים אלה, טקסטים בספרי הלימוד, למשל, יכולים לקבל מגוון פרשנויות על ידי מורים ותלמידים. כמו כן, משקלם של המסרים הטמונים בטקסט משתנה בסיטואציות השונות. כפי שתראו בהמשך, חלק מהמאמרים בספר מציעים ניתוח ביקורתי לטקסטים שונים שנכללים בתוכניות הלימוד.

37. על חשיבות החינוך נגד גזענות בגיל הרך ותפקידם החשוב של הקהילה וההורים, ניתן ללמוד ממחקרו של בן סירא (ראו הערה 31). על חינוך נגד גזענות בגיל הרך ראו את מאמרה של ד"ר חגית גור זיו בספר זה.
38. פרייה, פ. (1984). פדגוגיה של מדוכאים. חיפה: מפרש. ראו גם: Freire, P. and D. P. Macedo (1995). "A dialogue: Culture, Language and Race". *Harvard Educational Review*, 65(3): 377-399.

מרחב הפעולה הזה קיים גם במערכת החינוך בישראל, על אף הקשיים והחסמים המבניים הקיימים, ובמקרים מסוימים חוסר הגיבוי מהמערכת למורים. בנוסף, ניתן למצוא במטרות של חוק חינוך ממלכתי בישראל, בתוכניות לימוד שונות ובהוראות של שרים ומנכ"לים, בסיס שמעודד חינוך לערכי דמוקרטיה, רב-תרבותיות ונגד גזענות. מורות ומורים יכולים לתפוס את תפקידם במערכת החינוך בצורות שונות: יש מורים שיסתפקו במשימות הפורמליות הנגזרות מהגדרת תפקידם, ואחרים יתפסו את תפקידם כמחנכים לערכים ולחיים. ככל שמורים יראו את עצמם כמחנכים לערכי דמוקרטיה ונגד גזענות, כך יתחזק החינוך נגד גזענות במדינה. מורות ומורים יכולים לתרום לחינוך נגד גזענות במסגרת המקצוע שהם מלמדים, בהיותם דוגמה אישית, ביוזמות חינוכיות בבית הספר ומחוצה לו, במעורבות בתהליכים חינוכיים הנוגעים לתוכניות לימוד במשרד החינוך, בשיח עם הקהילה, בהשתתפות בפורומים חינוכיים וציבוריים שונים, בהעברת חומרים בנושא לעמיתים, באקטיביזם אזרחי נגד גזענות, בהכשרה בתחום ועוד.

ספר זה בא לתרום לחיזוק החינוך נגד גזענות בישראל. הוא מוקדש לציבור המורים והמורות בישראל כחלק מהמאמץ לספק כלים וחומרים חדשים, שיסייעו להם בעשייה חינוכית נגד גזענות ולמען ערכים דמוקרטיים בחברה.

על הספר

הספר מציע לכל אשת ואיש חינוך טקסטים שמסייעים בהבנת תופעת הגזענות ומהות החינוך נגד גזענות, וכן רעיונות וכלים מעשיים להתמודדות עם גילויי גזענות בכיתות. המאמרים השונים מתמקדים בחינוך לערכי דמוקרטיה ונגד גזענות בגני ילדים, ובמקצועות המתמטיקה, המדעים, האנגלית, וכן הערבית בבתי ספר יהודיים. כמו כן, הספר כולל חומר עזר למטלת ביצוע במסגרת לימודי האזרחות, רעיונות והפעלות בחינוך החברתי, וחינוך נגד גזענות דרך צילום חברתי.

הצורך בכתיבה ובפיתוח של כלים דידיקטיים להתמודדות עם אמירות והתנהגויות גזעניות של תלמידים, וכלים למורים מקצועיים שונים המעוניינים לתרום את תרומתם למאבק בגזענות - עלה מהשטח, מצד מורות ומורים אכפתיים, שלקחו חלק בהשתלמויות ובפעילויות שיזמה האגודה לזכויות האזרח בשנים האחרונות: המשתתפים ציינו שאין להם מספיק כלים לעבודה חינוכית במקרים שבהם תלמידים מתנהגים באופן מפלה ומביעים דעות גזעניות כלפי ילדים אחרים וקבוצות שונות בחברה בישראל. לדעתם, דבר זה מביא חלק מנשות ואנשי החינוך להתעלמות מאמירות כאלה במהלך השיעור, מחשש להסתבך בדיונים טעונים וליצור אווירה קשה בכיתה, או לאבד זמן שדרוש ללימוד חומר מקצועי לקראת בחינות. מורים אחדים תהו האם באחריותם ומתפקידם, כמורים מקצועיים, להגיב לאירועים כאלה בשיעור שאינו שעת המחנך או שיעור לאזרחות. כמו כן, נשמעה טענה שהאמירה בדבר תפקידם של מורים למקצועות לימוד שונים בחינוך לערכי דמוקרטיה היא רק סיסמה תיאורטית, שקשה ליישמה בפועל, בין היתר בשל מחסור בכלים ובחומרים שיתרגמו את הסיסמה הזו למעשה חינוכי. מורות ומורים טענו שמתסכל אותם שמצפים מהם לעסוק בחינוך לערכים, אך נמנע מהם לעשות כן - גם אם הם מעוניינים ומאמינים בכך - בגלל העדר הכשרה וכלים והלחץ להתמקד במטרה של העברת חומר והכנה לבחינות.

ספר זה שונה מחומרים חינוכיים רבים בתחום החינוך לערכי דמוקרטיה, שמציעים הפעלות לשעת המחנך או לשיעור האזרחות. הספר מנסה להראות שחינוך לערכי זכויות אדם ודמוקרטיה בכלל, ונגד גזענות בפרט, אפשרי בכל מרכיבי התהליך החינוכי בבית הספר: מהגיל הרך ועד התיכון, במסגרת מקצועות הלימוד השונים, בשעת המחנך ובחינוך החברתי. הספר אינו ספר אקדמי, לא מסמך שמסכם את התובנות החינוכיות של מחלקת החינוך באגודה שהצטברו במהלך השנים, וגם לא ערכה חינוכית שכוללת אך ורק מערכי שיעורים; הספר הוא ערבוב של מרכיבים מכל אלה, שביחד מנסים לשכנע ברלוונטיות של החינוך לערכי הדמוקרטיה ונגד גזענות בכל עשייה חינוכית בבית הספר, לספק רעיונות לשילוב חינוך זה במקצועות לימוד ובתהליך החינוכי וכן לתת דוגמאות קונקרטיות בדמות מערכי שיעור, שממחישים איך ניתן לעשות זאת הלכה למעשה. בתקווה, רעיונות ודוגמאות אלה יציבו את המורים המעוניינים בכך על דרך חדשה ומאתגרת, שתסייע להם להפוך כל שיעור וכל פעילות בבית הספר לחלק מתהליך משמעותי לחינוך הדור הצעיר לערכי הדמוקרטיה ונגד גזענות.

ספר אחד לא יכול להתייחס לכל מקצועות הלימוד, לכן בחרנו מספר מקצועות מאתגרים שיכולים להדגים כיצד ניתן לשלב בהם חינוך נגד גזענות, ודרך כך לספק השראה לכל העוסקים במלאכת החינוך. בנוסף, הספר כולל מאמרים שמטרתם הרחבת הידע והמודעות החברתית של המורים והמורות בנושא הגזענות והחינוך נגדה, ולספק כלים דידיקטיים שיסייעו בהתמודדות עם גישות והתנהגויות גזעניות בכיתה.

לכתיבת פרקי הספר התגייסו נשות ואנשי אקדמיה וחינוך רבים, שרצו לתרום לחיזוק החינוך נגד גזענות בישראל. התגייסותם/ן, לצד ההירתמות של צוות מחלקת החינוך באגודה לזכויות האזרח למשימה המאתגרת שבמרכז ספר זה, אפשרה לנו להוציא לאור את הספר. מאחורי כל פרק בספר זה יש סיפור ומספר/ת שונים, ולכן קיימת שונות בין מאמרי הטקסטים, שיתוארו להלן, מבחינת דרך הכתיבה, בחירת ההדגשים ועוד. לגיוון זה בחומרים נודע ערך מוסף שמעשיר את הספר ומוסיף לייחודיות שלו.

בפתח הספר דן **פרופ' יהודה שנהב** במורכבות של הגדרת המושג גזענות ובעייתיות השימוש בהגדרה צרה, המבוססת על מאפיינים ביולוגיים. שנהב מציג את המושג "הגזעה", שמאפשר הבנה עמוקה לתופעת הגזענות ואיתור תופעות גזעניות על בסיס קווי מתאר סוציולוגיים. המאמר מזהיר לא רק ממקרה קיצון של גזענות שזוכה לפרסום רב בתקשורת ובדו"חות של ארגוני זכויות אדם, אלא בעיקר מהגזענות שבחיי היום-יום. המאמר נכלל בערכה חינוכית שפרסמה מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח בשנת 2012,³⁹ והפך לכלי חינוכי משמעותי. לאחר עדכון, הוא מופיע גם בספר זה.

המאמר "הכיתה כמיקרוקוסמוס", שמציג תפיסה חינוכית וכלים דידקטיים להתמודדות עם גזענות, נכתב בידי **מרסלו וקסלר**, היועץ האקדמי והפדגוגי של מחלקת החינוך באגודה לזכויות האזרח. המאמר התפרסם ב-2013 ושימש את מחלקת החינוך בהשתלמויות לנשות ולאנשי חינוך. במהלך השתלמויות אלו עלו עוד שאלות וסוגיות, חלקן בעקבות המלחמה בעזה בקיץ 2014 וגל הגזענות והאלימות שהיא עוררה בחברה בישראל. בעקבות זאת, כתב וקסלר מאמר נוסף - "כשהאחר הנפקד נכנס לכיתה: עוד על התמודדות עם גזענות בזירה הכיתתית". שני המאמרים מתפרסמים בספר זה, ומציעים לנשות ולאנשי חינוך באשר הם כלים דידקטיים בעבודתם החינוכית.

ד"ר חגית גור זיו מראה במאמרה מדוע חיוני שחינוך נגד גזענות יתחיל בגיל הרך, ומציעה תוכנית עבודה מפורטת ורחבה בגני ילדים נגד גזענות. המאמר מציע רעיונות וכלים דידקטיים רבים שיכולים לסייע למחנכות בגיל הרך, הן להתערבות במקרה של אמירות גזעניות מצד ילדי הגן, והן ליצירת אקלים חינוכי המאפשר שינוי תודעתי ביחס ל"אחר". המאמר מתייחס לכלל מרכיבי התהליך החינוכי בגן הילדים, ומראה, למשל, כיצד פינת הבובות, ספרית הגן והמוסיקה המושמעת בו יכולים לשמש ככלים חינוכיים כנגד גזענות. חשוב לציין שהרעיונות שמובאים במאמר זה רלוונטיים לחינוך בגילאים שונים וכמובן ליישום בידי ההורים בבית.

מאמרה של **ד"ר גליה זלמנסון לוי** עוסק בחינוך לערך השוויון דרך מקצוע המתמטיקה. המאמר סודק את הדימוי האובייקטיבי והיוקרתי של המקצוע בחברה ובמערכת החינוך בפרט, ובוחן את הנרטיבים היושבים בבסיסו. המאמר מראה את הפוטנציאל הרב הגלום במקצוע זה לחינוך ביקורתי בכלל, ולחינוך נגד גזענות בפרט. בנוסף לדיון האקדמי-פילוסופי, המאמר מציע כלים דידקטיים מגוונים הקשורים לתהליך ההוראה ולתוכנו, וכולל שלל רעיונות למורים ואוסף של מערכים ותרגילים לגילאים שונים.

המאמר שעוסק בחינוך נגד גזענות בהוראת המדעים הוא תוצר של תהליך לימודי שנערך במכללת לוינסקי בנושא זה, בשיתוף מחלקת החינוך של האגודה. את התהליך הובילה **ד"ר יעל קשתן**, ראש תוכנית ההכשרה לבית הספר העל-יסודי במכללה. **יעל ניניו ואילת פרל** לקחו חלק פעיל בתהליך הלימודי. שלושתן יחד חברו לכתיבת המאמר בנושא. הטקסט מהווה סיכום לתהליך הלימודי של הסטודנטים, והוא כולל מגוון רעיונות, הצעות ומערכים לשילוב חינוך נגד גזענות בשיעורי מדעים.

מקצוע האזרחות נחשב למקצוע העיקרי שבו דנים בסוגיות אקטואליות ובערכי דמוקרטיה. החלטנו לכלול בספר יחידה שעוסקת במטלת הביצוע באזרחות, במטרה לעודד מורים ותלמידים לעסוק באקטיביזם חברתי נגד גזענות. הרעיונות לפעולות רלוונטיים גם למסגרות אחרות שעוסקות באקטיביזם אזרחי של בני נוער. חומר זה נכתב על ידי **יונתן יקיר** ממחלקת החינוך ו**נעמי בייט-צורן**, שנמנתה על צוות המחלקה.

רעיון החינוך נגד גזענות דרך צילום חברתי עלה באגודה לפני יותר משלוש שנים, כשארגנו בכפר קאסם סדנה לצילום חברתי, בשיתוף פעולה עם קבוצת "נשים למען עתיד טוב יותר", שנאבקה בגזענות נגד שחורים בחברה הערבית. את הסדנה בנה והעביר הצלם והאמן מוחמד בדארנה. אחד התוצרים שלה היה תערוכת הצילומים "נכנס לתמונה", שהוצגה ביפו ובמקומות נוספים. ניסיון זה לימד אותנו על הפוטנציאל החינוכי הרב הטמון בצילום חברתי - החל מניתוח ביקורתי של מדיה ויזואלית, דרך למידה מתוך צילומים היסטוריים ועד תהליך לימודי המשלב צילום מעשי בתוכו. הרעיונות והניסיון האלה הם הבסיס למאמר מרתק שדן בצילום חברתי, אשר נכתב בידי **צילה זלט**, צלמת חברתית ומנחת קבוצות באגודה, ו**יונתן יקיר**.

39. המאמר מופיע ב"ערכה חינוכית בנושא גזענות" שהפיקה מחלקת החינוך באגודה לרגל היום הבינלאומי לביעור האפליה הגזעית ב-21.3.2012. ריכוז העבודה על הערכה וכתובת רוב חלקיה נעשה בידי רוז עאמר, שריכזה את תחום חינוך נגד גזענות באגודה באותה תקופה.

פרק נוסף בספר עוסק בחינוך החברתי, וכולל מגוון רעיונות והפעלות שנכתבו על ידי שלושה רכזים במחלקת החינוך: **יונתן יקר, חולוד אידריס ומסי איצק**. הרעיונות וההפעלות הללו יכולים להיות בסיס לתוכנית עבודה שנתית לרכז/ת החברתי/ת בבית הספר וכן למחנכי כיתות לשעת המחנך. ההפעלות המוצעות יכולות להיות שימושיות גם במסגרות בלתי פורמליות, כמו תנועות נוער.

רועי זילברברג ואישמאעיל בן-ישראל מצביעים על הפוטנציאל הרב הטמון בהוראת השפה הערבית בבתי ספר יהודיים לחינוך נגד גזענות, ולהיכרות מעמיקה עם האוכלוסייה הערבית ועם הנרטיבים השונים בקרב הערבים סביב שאלות שמעסיקות אותם. המאמר מתייחס בהרחבה לתהליך החינוכי, כמו גם לבעיות ולאתגרים העומדים בפני המורים שמקיימים אותו.

המאמר האחרון בספר, של **מוזנה עוייד-בשארה**, מורה לאנגלית ובלשנית, מציג ניתוח ביקורתי מרתק של טקסטים בספרים להוראת האנגלית. המאמר מציף את המסרים הגלויים והסמויים המועברים בהוראת האנגלית, בתחומים כגון ייצוג מגוון אוכלוסיות, מיהו מודל לחיקוי, ועוד. עוייד-בשארה משלבת בניתוח התיאורטי שלה כלים מעשיים, שכל מורה יכולה ליישם במסגרת תוכנית הלימודים באנגלית.

ספר זה מוקדש לנשות ולאנשי החינוך, במיוחד גננות, מורות ומורים בכל מסגרת חינוכית. כולי תקווה שתמצאו בספר עניין רב, שהוא יספק עבורכם רעיונות וכלים ויהווה מקור להשראה בעשייה החינוכית נגד גזענות ולמען בניית חברה דמוקרטית.